

ЕПІЧНІ ЗАМОВЛЯННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МАГІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ

Розглянуто особливості семантики та структури епічних замовлянь як особливого типу українських заговірних текстів, встановлено функціональне навантаження словесних магічних формул, які утворюють ці тексти, описано семантико-структурні різновиди епічних замовлянь, зумовлені своєрідністю світоглядної системи, у межах якої створюються й побутують магічні заговірні тексти.

Ключові слова: магічний текст, замовляння, структура тексту, семантика тексту.

Основними різновидами семантико-синтаксичної структури українських заговірних текстів є однофразові й кількфразові тексти. Рівноправні в комунікативному плані, вони відрізняються синтаксичною будовою та обсягом переданої інформації. Значну частину кількфразових текстів замовлянь становлять утворення з функціонально нерівноправними компонентами: тексти цієї групи складаються з кількох висловлень, одне з яких має основне смислове навантаження, виявляє магічну функцію спонукання чи бажання, щодо якого інше висловлення виконує певною мірою допоміжну функцію інформування про магічні властивості суб'єкта дій, про ритуальну ситуацію, дії мовця чи магічних істот тощо. **Мета** цієї **розвідки** – визначити й описати основні семантико-синтаксичні й функціональні особливості епічних замовлянь як окремого типу українських кількфразових заговірних текстів.

В епічних замовляннях поєднуються функціонально й семантично відмінні розповідні магічні формули. Перше висловлення (група висловлень) інформує про дії мовця, магічних істот, про певну ситуацію. Його завдання – повідомити про передумови магічного (словесно-магічного) акту. Друге висловлення виконує магічну функцію здійснення бажання через вказівку на його майбутню реалізацію безумовну чи за певних умов, через показ бажаного як здійснюваного тут і зараз або як уже здійсненого: *Кам'яні сіни, кам'яні стіни, кам'яні столи, кам'яні пани, кам'яне вино п'ють. Коли вони будуть те вино пожирати, тоді на мене будуть роти роззявляти і очі витріщати* [3, с. 184]. Основою ключової формули замовляння – формули нездійсненої умови – є змалювання в першому розповідному висловленні антисвіту замовлянь, іншого простору, визначальною рисою якого є скам'яніння як послаблений варіант смерті [3, с. 248]. Бажання прочитуємо з підтексту: як не можуть пани *те вино пожирати*, так щоб не могли *роти роззявляти й очі витріщати*, тобто чинити магічну шкоду. В основі структури, як бачимо, – принцип магічної аналогії.

Виокремлюємо кілька семантико-структурних

груп епічних замовлянь. Першу групу утворюють переважно замовляння від кровотечі. Вони побудовані за схемою „повідомлення про дії магічних істот – повідомлення про здійснення бажаного“: *Ішли Божі старці по воду з золотими відрами, золотими коромислами. Коромисла поламались, відра побились, а вода розлилась. А в народженій скотини кров унялась* [5, с. 282]; *На морі-океані, на острові на Гояні, там дівка красним шовком ишла. Шить перестала – і кров йти перестала* [2, с. 55]. Поширеними в цій тематичній групі є замовляння, у яких об'єктом дій магічних істот виступає рожа (рута), яка символічно осмислюється як „червона квітка“, „цар-квітка“ [3, с. 239]. Її садять, сіють магічно сильні *Іван Богослов* [3, с. 53], *Пречиста Діва* [3, с. 52], а також *три каліки* [3, с. 66; 2, с. 55], *чоловік* [4, с. 35], *дівка* [5, с. 282], *молодая дівця* [1, с. 67], *молодая дівця Уляна* [4, с. 35], які виступають іпостасями „невпізаного божества“ [3, с. 298]. В основі текстів – принцип магічної аналогії (уподібнення за неможливістю здійснення дії): *Іван Богослов, не однослов, море потоптав, рожу посадив; рожка не прийнялась – у народженого, хрещеного раба Божого Івана кров уйнялась* [3, с. 53]; *В неділю рано Пречиста Діва плугом небо орала, небо орала, руту сіяла. Рута не зійшла, щоб кров не йшла* [3, с. 52]; *Через три ріки, йшло три каліки. На синьому камені посіяли червону рожу. Червона рожка не зійшла, щоб з пальця кров не йшла* [2, с. 55].

Другу групу складають тексти, побудовані за схемою „повідомлення про певну (магічну) ситуацію – формула нездійсненої умови“: *На морі, на лукомор'ї стоїть дуб, під тим дубом камінь, на камені лежить кров. Хто тую кров лизатиме, той мене, раба Божого Івана, скушатиме* [3, с. 160]. Перше висловлення інформує про ту ситуацію, з якою порівнюється бажане. Тому цілком передбачуваним є функціонування паралелістичних конструкцій: *Гора з горою, камінь з травою, риба з водою! Як камінь за каменів, так щоб крикливці занімили!* [3, с. 104]. Типовими й досить поширеними текстами подібної структури є група замовлянь від зубного болю. Перша частина таких текстів – повідомлення про кілька (як правило, три) магічних істот, розмішених у різних стихіях. Друге висловлення встановлює пряму залежність між можливістю хвороби й можливістю зустрічі цих істот: *На небі місяць, а в землі камінь, а в лісі дуб; як сії три брати зйдуться до купи, то тоді щоб мої зуби боліли!* [4, с. 77]; *Молодик на небі, а дуб на землі, а камінь у воді. Коли ті три брати до одного полумиска будуть їсти вставати, то тоді в Оксени рожденій, мо-*

литвяної, хрещеної будуть зуби боліти [4, с. 75].

Тематична група замовлянь від зубного болю тісно пов'язана з астральною символікою місяця, що, зокрема, виявляється й у тому, що в переважній більшості аналізованих текстів однією з трьох названих магічних сил є місяць. Його розташування – *на небі, у небі*. Називаються також стихії землі й води: *на землі (у землі, в полі, в лісі)* знаходяться *дуб, вовк, звір*; а *в морі (у воді, в окіяні)* – *риба, щука, кит-риба, камінь* (інколи уточнюється колір – *білий, жовтий*). Протиставлення „небо – вода – земля“ може видозмінюватися: зіставляється локалізація „на небі – в морі – під землею“: *місяць у небі, мрець у гробі, камінь у морі* [3, с. 72], *заєць у полі, камінь у морі, серп під землею* [4, с. 77]; „на небі – на землі – під землею“: *король на небі, а дуб в лісі, а мрець в землі* [4, с. 78]. В одному випадку локалізація магічного предмета (істоти) вказана через називання його типової сполучуваності: *гора з горою, камінь з травою, риба з водою* [4, с. 77]. Класична три-складова структура може скорочуватися до двох членів та поширюватися до п'яти: *місяць на небі, чумаки у дорозі* [4, с. 75], *місяць на небі, камінь у морі, щука у воді, гадина на землі, а мертві у землі, а дуб у лісі* [2, с. 60].

Формулами нездійсненої умови в розглянутих текстах є складнопідрядні речення з підрядними часу, причому частотність уживання сполучників як і коли однакова, друга ж частина висловлення обов'язковим компонентом містить співвідносне слово *тоді*. Ці висловлення встановлюють залежність між можливістю зустрічі названих магічних об'єктів та можливістю недуги. Основний засіб зв'язку – займенники. Своєрідним є використання у цій функції словосполучення *ті (оці, сії) три брати*. Ступінь поширення формули нездійсненої умови може бути різним: *Місяць на небі, а дуб у землі, а щука у воді. Як ви всі зійдетеся до купи, то тоді нехай у мене зуби заболять* [4, с. 74]; *Первий княжич місяць на небі Адав'евич, другий черв'як у дубі, третій медвідь у лігві, четвертий камінь у полі, п'ятий щука у воді. Коли ті п'ять братів, до купи зійшовшись, будуть за одним столом сидіти, пити, їсти, гуляти, добрії мислі мати, суди судити, пересуди брати, тоді і в раба Божого Івана зубная кость, жовтая і білая, буде боліти...* [3, с. 75].

У низці епічних замовлянь повідомляється про поетапне виконання трьома магічними істотами (речовинами, предметами) магічних дій, спрямованих на позбавлення від хвороби. Так, у замовляннях „від більма“ суб'єктами дій виступають три хорти. Кольори, якими вони наділені, мають смисл магічної відзначеності й сили: *Їхав Юрій на білім коні, білі губи, білі зуби, сам білий, в біле одягся, білим підперезався, веде за собою*

три хорти: один білий, другий сірий, третій червоний. Білий більмо злиже, сірий сльозу, а червоний кров [3, с. 121]; *Ішов старець із трьома торбами, із трьома ціпками, із трьома хортами: один чорний, другий сірий, третій білий. Чорний стежку показує, сірий сльозу вилузує, а білий світ показує* [4, с. 48]. Перше висловлення подібних текстів – повідомлення про наближення магічних істот, яке має магічний смисл збільшення „буття“ й магічної потужності суб'єкта [3, с. 289]. Друге висловлення – опис дій магічних істот, які й сприяють досягненню бажаного результату. Магічність персонажів підкреслюється різними способами. Так, скажімо, у характеристиці Юрія присутній наскрізний епітет *білий*, а цей колір є символом священності й магічної дієвості [3, с. 265]. Старець іде з трьома ціпками – символічне число й символічний предмет. Кольори хортів, які, власне, й виконують магічні дії, теж символічно значущі. Найсильнішим і найвпливовішим у магічному плані виявляється білий хорт, який і *злизує більмо*.

Три річки є суб'єктами дій у замовляннях від кровотечі: *Ішла дівка на кам'яну гору; зустріла три річки: одна кам'яная, одна пісковая, а друга водяная, а третя кривавая. Піскова розсунулась, а водяна розлилась, а кривава по костях розійшлась. Од черної масти, червоної крові* [5, с. 280]. Практичне призначення замовляння зумовлює те, що „наймагічнішим“ кольором виступає *кривавий*, тобто червоний.

Ще одна схема побудови епічних замовлянь – „повідомлення про дії магічних істот – повідомлення про дії мовця“. Конструюючи словесно певну магічну ситуацію, мовець виявляє свою причетність до світу магічних дій, істот, предметів, що й дає йому можливість, є підставою виконання магічних дій ним самим: *Їхав білий цар на білім коні, на білім сиді в білій сорочці, в білій жилетці, в білих штанях, в білих і сапьянах. Я буду од більма шептати, Господа Бога прохати...* [5, с. 278]; *Ішов Христос до Ордані ріки, і Ангел ішов; Христос став, і Ангел став, і Ордан ріка стала, а котра не стала, не благословенна стала; кров правої (або лівої) руки (або що врубав) і од стоку впиняю, ятрось і кров замовляю...* [„Людина і світ“, 1991, № 9, с. 61].

Повідомлення про дії мовця може передувати повідомленню про майбутні бажані (небажані) дії. Інформація про реально виконувани дії або словесна констатація дій уявних виступають причиною, передумовою бажаного стану: *Запрягаю я коні-ведмеді, вужакою загнзудую, гадюкою поганяю, од себе жило одвертаю. А хто все це поїсть, той хрещених раб Божих: архітриклина, молодого князя і молоду княгиню і весь поїзд поїсть* [5, с. 508]. Висловлення в тексті можуть і

не мати експліцитно вираженого зв'язку: *Пойду я до ліса, в том лісі будем свататися, там ми будемо брататися. Тоді в мене зуби заболять, коли у середу Великдень буде* [4, с. 78].

За семантичними особливостями окрему групу утворюють заговірні тексти, у яких описується „антисвіт“ замовлянь, хоча вони не мають специфічної структури. Основною мовленнєвою особливістю подібних текстових утворень є чисельні повтори опорного слова, яке називає певну ознаку. У плані семантики визначальним є те, що ця ознака не узгоджується зі своїм носієм, існування подібного явища, істоти, предмета в „нормальному“ світі неможливе. Особливий антисвіт замовлянь – це „світ найповнішої неузгодженості, несумісності суб'єктів та їхніх якостей (атрибутів), суб'єктів та об'єктів їхньої дії, суб'єктів та їхніх діянь. Перед нами світ абсолютної – навіть не алогічності, а позалогічності: „інша галактика“ світу замовлянь“ [3, с. 287]. Для замовлянь важливо не те, що подібний антисвіт існує, „а те, що його немає – в упорядкованому космосі“ [3, с. 288]. Тому цілком передбачуваним є те, що опис цього „простору навіпаки“ стає основою формул нездійсненої умови та паралелістичних конструкцій: *Волосний волосниче, в тебе син Максим, в мене дочка Марія, будь мені сватом. Їхав чоловік пустою дорогою, пустими волами на пусту нивку, пустою жита жати, у пусті копи класти. У пусті копи клав, на пустий віз клав, пустою дорогою віз, на пустий тік, пусті молотники молотили, у пустий млин молоти носили, пуста перепічайка у пустій діжці учиняла і в пустій печі пекла, пусті люди пустий хліб їли і з пустої молитвенної Марії волос з'їли. Як пусто я говорю, так пусто з молитвенної Марії волос зійде* [3, с. 123]; *Ішла кістяна баба з кам'яної гори, з кам'яною дійницею до костяної корови. Коли з кам'яної корови молоко потече, тоді раба Божого (ім'я) кров потече* [3, с. 70].

Варто зазначити, що більшість досліджених текстів у процесі замовляння має виголошуватися певну кількість разів, як правило, три, рідше – дев'ять чи дванадцять. Символізацію числа „три“ пояснено кібернетично: три – мінімальна кількість повторів, яка сприймається як сигнал, а не як шум [3, с. 283]. „Дев'ять“ і „дванадцять“ в цьому плані – кратні збільшення символічної трійки, а кратність прочитується як „підсилення, додаткова відзначеність“ [3, с. 285]. Отже, побутує значний за обсягом дискурс, утворений із символічної кількості тотожних частин, у кожній з яких акцентується певна магічна формула.

Для української магічної традиції характерне побутування складних структур замовлянь, зокрема й таких, що містять у собі кілька функціонально рівноправних і тотожно побудованих епічних конструкцій, наприклад: *Ішов красний пан, ніс*

води збан, пан повалився, збан розбився, вода розлилася, у сірого коня кров уйнялася. Текло три ріки під калиновий міст: перва водяна, друга молочна, третя кровава; я водяну ізоп'ю, а молочну споживу, а кроваву іспиню; із сірого коня кров ізгоню. Летів чорний ворон із-за крутої гори, сів у сірого коня на крижі, з крижа на спину, а з спини на гриву, а з гриви додолу! [3, с. 138]. Кожна із смислових частин, по-своєму реалізуючи магічну функцію здійснення бажання, автономна й самодостатня, не має експліцитно виражених зв'язків з іншим структурно-семантичним компонентом тексту.

Ще один тип організації текстів складної структури – доповнення базового текстового утворення висловленнями, які підтверджують і підсилюють його магічний вплив: *Місяць на небі, а ведмідь у полі, а щука в морі. Коли сі три брати докупи зійдуться, хліба-солі з'їдять, то тоді в народженого, молитвяного, хрещеного раба Божого Семена зуби заболять. У мертвого зуби не болять і не щемлять, так і в народженого, молитвяного Христа раба Семена зуби не болять і не щемлять. Великомученик Антонію, святий зубам врач і ісцелителю, ізбав, Господи, раба Божого од зубної болісті.* [4, с. 74-75]. Неможливість існування хвороби, стверджена в конструкції нездійсненої умови, підтверджується паралелістичною формулою. Спонукальна конструкція, передаючи інформацію про залучення до процесу замовляння вищих магічних сил, також підсилює магічний вплив основної смислової частини тексту (може кваліфікуватися як формула закріпки).

Крім того, фіксуються тексти, складові частини яких, схожі в найзагальніших рисах структурно-семантичної організації, тим не менше не є абсолютно автономними, а кожне наступне підкріплює попереднє, підсилює його магічний вплив, хоча виділити в тексті ключове висловлення навряд чи можливо. Текст у своїй цілісності має на меті ствердити магічну допомогу різних магічних істот (сил): *Господи милостивий! Поможі мені, Мати Божя, сю колючку зарубати і од боків викликати. І не я її визиваю, і не викликаю – сам Господь визивав, викликав, Матір Божя в помочі стояла, сі колючки збирала, на перекресну дорогу одсилала. На перехресній дорозі цар Давид стояв і сі колючки одбирав і своїм сином дарував. І в Давида царя дев'ять синів по дев'ять жінок держали і сю колючку одбирали од його боків, од його грудей, од його очей, од його головоньки, од його голосу, од його й волосу, од його ручок, од його й ніжок, од рожденного, молитвяного, хрещеного раба Божого Івана* [4, с. 70-71].

Більшість заговірних текстів складної структури – це лікувальні замовляння, побудовані за загальною схемою „повідомлення – формули вигнання хвороби“. На початку подібні тексти містять різного роду розповідні формули, які вико-

нують додаткову інформативну функцію. Друга смислова частина являє собою поєднання як рівноправних різних магічних словесних формул, зокрема й перформативних висловлень типу „я тебе замовляю“; розповідних формул – описів дій магічних істот або мовця, формул погрози. Крім того, до складу тексту можуть входити розповідні висловлення, що описують, характеризують те місце, куди виганяється хвороба. Кількість та послідовність цих складових елементів у тексті досить варіативна: *Добрідень, переляче! Не сама прийшла – дванадцять апостолів привела, зорею підперезала, у світ Божий випроводжала. Усі святі знаючі й незнаючі, станьте на поміч хрещеному, молитвеному (ім'я) переляк покачати, на водичку викликати. Водице-йорданце, водице-стрітенице, ти очищася каміння-креміння, очищ же (ім'я) душечку і тіло. Переляче насланий, переляче наспаний, переляче підвіяний, переляче підкиданий, іди собі на очерета, на болота, на пусті ліса, де дзвони не дзвонять, де люди не ходять, де сонце не гріє, де вітер не віє, там тобі гуляти, там тобі днювати, а (ім'я) сном не морити, білого тіла не в'ялити, червоної крові не пити. Переляк насланий, чи ти собачий, чи ти телячий, чи ти курячий, чи ти гусячий – я тебе визиваю, я тебе викликаю. Не сама визиваю – всіх святих помінаю: знаючі й незнаючі, станьте в поміч! Вода-хрещенна – молитвена, вода-йорданна каміння і креміння очистила, очисти й (ім'я) душечку! Його мати родила, на світ Божий пустила, хрестом хрестила, зорею підперезала, у світ Божий вивряджала. Це яйце рубаю, мечами-сікачами переляк відганяю, відзиваю, відхрещую, відкликаю, сікачами-мечами нечистого духа виганяю, хрещеному, молитвеному (ім'я) допомагаю” [1, с. 34-35].*

Рассматриваются особенности семантики и структуры эпических заговоров как особенного типа украинских заговорных текстов, установлена функциональная нагрузка словесных магических формул, образующих эти тексты, описаны семантико-структурные разновидности эпических заговоров, обусловленные своеобразием мировоззренческой системы, в которой создаются и функционируют магические заговорные тексты.

Ключевые слова: *магический текст, заговор, структура текста, семантика текста.*

The article is devoted to the semantic and structural peculiarities of epic folk charms as special type of Ukrainian folk charm. Functional load of verbal magic formulas constituting these texts is ascertained. Semantic-structural kinds of epic folk charms provoked by original of world outlook system which magic texts are created and used in are described.

Key words: *magic text, folk charm, text structure, text semantic.*

Отже, типовим для значної кількості замовлянь є поєднання в одному тексті кількох розповідних магічних формул, відмінних функціонально й семантично. Функція першого висловлення – інформувати про певну магічну подію, яка є прецедентом, аналогом бажаної, повідомити про підстави здійснення бажання; функція другої структурної частини – магічна реалізація бажання через показ його як дійсного (у минулому, теперішньому чи майбутньому). Перше висловлення повідомляє про магічну, ритуальну ситуацію, про дії магічних істот, мовця, а також описує своєрідний антипростір замовлянь. У ролі другого висловлення функціонують повідомлення про здійснення бажання магічною істотою, інформування про бажаний стан як існуючий, конструкції нездійсненої умови.

Література

1. Вербальна магія українців / [вст. сл. Л. Дунаєвська; авт. передм. О. Павлов; упоряд. та прим. Т. Полковенко, В. Фісун]. – К. : Бібліотека українця, 1998. – 98 с.
2. Словесна магія українців / [упоряд., авт. передм. В. Фісун]. – К. : Бібліотека українця, 1998. – 102 с.
3. Українські замовляння / [упоряд. М. Н. Москаленко; авт. передм. М. О. Новикова]. – К. : Дніпро, 1993. – 308 с.
4. Українські чари / [упоряд. О. М. Таланчук]. – [2-ге вид., стереотип.]. – К. : Либідь, 1994. – 96 с.
5. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / [упоряд., прим. та біограф. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк; вст. ст. А. П. Пономарьова; іл. В. І. Гордієнка]. – К. : Либідь, 1991. – 640 с.